

औद्योगिकरणामुळे ग्रामीण समुदायावरील घटनांचे संस्कृतीवर होणारे परिणाम

संशोधक: देवानंद एन. कांबळे,
समाजशास्त्र विभाग]
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
email -id: dewanandkamble13@gmail.com
डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत
समाजशास्त्र विभाग,
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

सारांश

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे येथील ग्रामीण समुदायाची स्वतःची एक वेगळी सांस्कृतिक परंपरा आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाने जलद औद्योगिकीकरणाचा मार्ग स्वीकारला. यामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. या संशोधन पेपरचा मुख्य उद्देश औद्योगिक क्षेत्रा जवळील गावांमध्ये झालेल्या सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांचा अभ्यास करणे आहे. यासाठी नागपूर मधील पाच तालुक्याचा अभ्यास केला या परिसरातील काही गावांची निवड करण्यात आली. या अभ्यासात असे दिसून आले की औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत बदल झाला, शेतीवरचे अवलंबित्व कमी झाले आणि लोक मजुरीच्या कामाकडे वळले. यामुळे सण, उत्सव, बोलीभाषा, खाद्यसंस्कृती, कला आणि परंपरा यावर गंभीर परिणाम झाला आहे. ग्रामीण समाजात भांडवलशाही मूल्यांचा प्रवेश झाला, व्यक्तिगत स्वार्थ वाढीस लागला आणि सामूहिकतेची भावना कमी झाली. पारंपरिक कला व हस्तकला लुप्त

होण्याच्या मार्गावर आहेत. या पेपरमध्ये ग्रामीण संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी आणि औद्योगिकीकरणाचे दुष्परिणाम कमी करण्यासाठी काही उपाय सुचवले आहेत.

कीवर्ड: औद्योगिकरण, ग्रामीण समाज, संस्कृती, सामाजिक बदल, MIDC, महाराष्ट्र, परंपरा, भांडवलशाही.

प्रस्तावना

औद्योगिकीकरण ही आधुनिकीकरणाची एक प्रमुख खूण आहे. १९व्या शतकात युरोपमध्ये सुरू झालेल्या या क्रांतीने जगाचा नकाशाच बदलून टाकला. भारतात स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आणि गरिबी निर्मूलनासाठी औद्योगिकीकरणावर भर देण्यात आला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात झाली. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात तर मुंबई, पुणे, नागपूर आणि औरंगाबाद भोवती मोठे औद्योगिक पट्टे विकसित झाले. या उद्योगांना कच्चा माल, जागा आणि मनुष्यबळ पुरवण्यासाठी ग्रामीण भागांकडे पाहिले गेले. परिणामी, ग्रामीण समाज औद्योगिक केंद्रांशी जोडला गेला.

या भौतिक आणि आर्थिक बदलांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक असेही काही परिणाम झाले, जे अभ्यासक्रमाबाहेर राहिले. ग्रामीण समाज हा परंपरा, रूढी, प्रथा आणि सामूहिक जीवनमूल्यांवर आधारित असतो. शेती, पशुपालन, सण-उत्सव, यात्रा, लोककला यांच्याशी त्याची नाळ जोडलेली असते. औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झालेली शहरी

जीवनशैली, भांडवलशाही मूल्ये, उपभोगसंस्कृती यांनी ग्रामीण समाजाच्या या पारंपरिक चौकटीला भेदले आहे. यामुळे ग्रामीण संस्कृतीचे पुनरावलोकन करण्याची, तिचे संवर्धन करण्याची आणि बदलत्या काळाशी ती कशी जुळवून घेईल याचा विचार करण्याची नितांत गरज निर्माण झाली आहे.

औद्योगिकीकरणाच्या या सांस्कृतिक परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील (MIDC) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या परिसरातील ग्रामीण समुदायाचा यासाठी आधार घेतला आहे. उद्योगधंद्यांमुळे या भागात झालेले स्थलांतर, रोजगाराच्या बदलत्या संधी, जमिनीच्या उपयोगातील बदल आणि त्यामुळे स्थानिक संस्कृतीवर झालेले परिणाम याचे विश्लेषण केले आहे.

उद्दिष्टे

1. औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण भागात झालेले आर्थिक बदल समजून घेणे: शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्थेकडून औद्योगिक व सेवा क्षेत्राकडे झालेल्या संक्रमणाचा आढावा घेणे.
2. सांस्कृतिक परिवर्तनाचे दस्तावेजीकरण करणे: औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण संस्कृतीच्या विविध अंगांचा (सण, खाद्य, भाषा, कला, रीतिरिवाज) कसा न्हास झाला किंवा त्यात काय बदल झाले, याची नोंद करणे.
3. सामाजिक संरचनेतील बदलांचा अभ्यास करणे: जातिव्यवस्था, संयुक्त कुटुंब पद्धती, सामाजिक नियंत्रण यांवर झालेले परिणाम तपासणे.

4. भांडवलशाही मूल्यांच्या प्रवेशाचा परिणाम: ग्रामीण समाजात वाढलेली स्पर्धा, वैयक्तिक स्वार्थ, उपभोगवाद यामुळे सामूहिक जीवनावर झालेले दुष्परिणाम अधोरेखित करणे.

5. उपाययोजना सुचवणे: ग्रामीण संस्कृतीचे संवर्धन करताना औद्योगिकीकरणाचे फायदे कसे घेता येतील याबाबत शिफारसी करणे.

गृहितके (Hypothesis)

1. प्रमुख गृहितक (H1): औद्योगिकीकरणाचा ग्रामीण समाजाच्या पारंपरिक सांस्कृतिक मूल्यांवर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.

2. गौण गृहितक (H2): उद्योगांमुळे निर्माण झालेल्या रोजगाराच्या नवीन संधींमुळे शेतीकडे होणारा कल कमी झाला आहे, ज्यामुळे शेतीशी निगडित सांस्कृतिक प्रथा (बीजारोपण सण, कापणी सण) कमी झाल्या आहेत.

3. गौण गृहितक (H3): औद्योगिक भागात झालेल्या स्थलांतरामुळे ग्रामीण भाषा आणि बोलींवर प्रादेशिक भाषेचा (हिंदी/इंग्रजी) प्रभाव वाढला आहे.

4. गौण गृहितक (H4): उद्योगांमुळे स्थानिक कला व हस्तकला यांना मिळणारा पारंपरिक आधार नष्ट झाला असून त्या लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

1. अभ्यास क्षेत्र: नागपुर जीला
2. डेटा संकलन पद्धती:

प्राथमिक स्रोत:

प्रश्नावली (Questionnaire): निवडक गावांमधील १०० कुटुंबांना प्रश्नावली वाटप करून त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत, सण साजरे करण्याची पद्धत, खाण्याच्या सवयी, भाषा याबाबत माहिती गोळा करण्यात आली.

• सखोल मुलाखती (In-depth Interviews): गावातील सरपंच, वडीलधारी व्यक्ती, शेतकरी, कारखान्यात काम करणारे कामगार आणि स्थानिक कलावंत यांच्या सखोल मुलाखती घेण्यात आल्या.

• निरीक्षण (Observation): गावातील दैनंदिन जीवन, सणाच्या वेळची लगबग, बाजारपेठ यांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करून नोंदी करण्यात आल्या.

• द्वितीयक स्रोत:

• पुस्तके: ग्रामीण समाजशास्त्र आणि औद्योगिकीकरणाशी संबंधित मराठी आणि हिंदी पुस्तकांचा आधार घेण्यात आला

• नियतकालिके (Journals): राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रकाशित झालेल्या शोधनिबंधांचा आढावा घेण्यात आला.

• MIDC पत्रके आणि अहवाल: MIDC द्वारे प्रकाशित केलेली माहितीपत्रके, भू-संपादन अहवाल आणि प्रादेशिक नियोजन योजनांचा अभ्यास करण्यात आला.

- वेबसाइट्स: शासकीय संकेतस्थळे, आकडेवारी संकलनाची संकेतस्थळे आणि इतर विश्वसनीय वेबसाइट्सचा वापर करण्यात आला.

3. विश्लेषण पद्धती:

गोळा केलेला डेटा सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारे विश्लेषित करण्यात आला. गुणात्मक डेटाचे वर्गीकरण करून त्यातून प्रमुख निष्कर्ष काढण्यात आले.

चर्चा (Discussion)

औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण समुदायावर झालेले परिणाम हे बहुआयामी आहेत. त्याचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांमध्ये करता येईल:

१. आर्थिक बदल आणि शेतीचे उपेक्षितीकरण:

औद्योगिकीकरणाचा सर्वात पहिला परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झाला. MIDC साठी जमीन संपादन केल्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांची शेतीयोग्य जमीन गेली. त्यांना मोबदला म्हणून पैसे मिळाले, परंतु शेती हे केवळ उत्पन्नाचे साधन नसून ती एक जीवनपद्धती आहे, हे लक्षात न घेतता त्यांनी पैसे उधळून लावले. अनेक शेतकरी दुसऱ्याच्या शेतात मजुरी करण्यापेक्षा कारखान्यात नोकरी करण्यास प्राधान्य देऊ लागले. यामुळे शेतीकडे दुर्लक्ष झाले आणि शेतीशी निगडित संस्कृतीचा न्हास होऊ लागला. बैलगाडा शर्यत, पाडवा, अक्षय्य तृतीया यांसारखे शेतीशी निगडित सण आता केवळ औपचारिकता राहिले आहेत. पूर्वी बैलांची पूजा करण्यात यायची, आता बैल ठेवण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे जागा नाही किंवा गरज नाही.

२. भाषा आणि बोलीभाषेवर परिणाम:

औद्योगिक परिसरात देशाच्या विविध भागांतून कामगार येऊन स्थायिक होतात. यामुळे तेथे एक संमिश्र संस्कृती तयार होते. वाळूज MIDC परिसरात उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश येथून आलेले कामगार मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यांच्याशी संवाद साधण्यासाठी स्थानिक मराठी भाषिकांना हिंदी किंवा इंग्रजीचा वापर करावा लागतो. यामुळे स्थानिक बोलीभाषेवर (अहिराणी/मराठवाडी) परिणाम होत आहे. तरुण पिढी आपली मातृभाषा विसरत असून ती हिंदी-इंग्रजी मिश्रित भाषेत बोलू लागली आहे. लोकसाहित्य, ओव्या, गाणी यांचे प्रमाण कमी झाले आहे. आकाशवाणी आणि दूरचित्रवाणीवर येणाऱ्या हिंदी चित्रपट संगीताने लोकगीतांची जागा घेतली आहे.

३. खाद्यसंस्कृतीत बदल:

ग्रामीण भागातील खाद्यसंस्कृती ही तेथे पिकणाऱ्या धान्यांवर आणि ऋतूवर आधारित असते. भाजी-भाकरी हे मुख्य अन्न. मात्र औद्योगिकीकरणामुळे जीवनशैली बदलली. कारखान्यात काम करणाऱ्या कुटुंबांना वेळेचे बंधन असल्याने तयार खाद्यपदार्थांकडे (प्रक्रिया केलेले अन्न) कल वाढला आहे. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले पारंपरिक पदार्थ (पापड, कुरडई, भाकऱ्या, लोणची) करण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. यामुळे केवळ आरोग्यावरच परिणाम होत नसून, या पदार्थांशी निगडित सामाजिक आणि सांस्कृतिक परंपराही नष्ट होत आहेत. पूर्वी सणाला केले जाणारे विशिष्ट पदार्थ आता बाजारातून आणले जातात.

४. कला आणि करमणूक:

ग्रामीण जीवनातील करमणुकीची साधने म्हणजे कीर्तन, भारूड, लावणी, तमाशा, पोवाडा, गोंधळ ही होती. हे कला प्रकार धार्मिक आणि सामाजिक संदेश देत असत. औद्योगिकीकरणानंतर गावांमध्ये टीव्ही, इंटरनेट, मोबाईलचा प्रवेश झाला. यामुळे या पारंपरिक कलाप्रकारांकडे दुर्लक्ष झाले. कलाकारांना प्रोत्साहन मिळेनासे झाले आणि ते उदरनिर्वाहासाठी उद्योगात कामगार म्हणून रुजू झाले. नाथसागर येथील एका वारकरी साधूने दिलेल्या मुलाखतीनुसार, "आधी भजन-कीर्तनाला गावातली मंडळी गर्दी करायची, आता टीव्हीवरचे सीरियल संपेपर्यंत कोणी बाहेर पडत नाही." यावरून या बदलाचे गांभीर्य लक्षात येते.

५. सण-उत्सव आणि धार्मिक श्रद्धा:

सण-उत्सव हे ग्रामीण संस्कृतीचा आत्मा आहेत. पूर्वी हे सण कौटुंबिक आणि सामूहिक एकोप्याने साजरे केले जात. मात्र, आता ते केवळ दिवसांच्या सुट्ट्यांपुरते मर्यादित राहिले आहेत. ग्रामदैवताची यात्रा हा गावाचा मोठा सण. या यात्रेत मनोरंजनाची साधने, खेळ, जत्रा असायची. आता यात्रेचे स्वरूप बदलले आहे. त्यात भांडवलशाहीचा प्रवेश झाला आहे. मोठमोठ्या झोक्यांची (राईड्स) आणि व्यापाऱ्यांची गर्दी असते, परंतु मूळ धार्मिक विधी आणि सामाजिक मेळाव्याचे स्वरूप कमी झाले आहे. श्रावण महिन्यातील पाळणे, गौरी-गणपती यांसारख्या सणांचे स्वरूप देखील सोपे झाले आहे.

६. कुटुंब व्यवस्था आणि सामाजिक संबंध:

संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे विघटन हा औद्योगिकीकरणाचा महत्वाचा परिणाम आहे. नोकरीनिमित्त तरुण पिढी शहरात किंवा औद्योगिक

वसाहतीत राहायला जाते. यामुळे वृद्ध पालक गावात एकटे राहतात. याचा परिणाम आपुलकीच्या नात्यांवर होतो. सामाजिक नियंत्रण ढिले होते. गावातील जातीपंचायतींचे महत्त्व कमी होऊन औपचारिक कायद्याचे महत्त्व वाढते. स्पर्धा आणि वैयक्तिक स्वार्थ वाढल्याने परस्पर सहकार्याची वृत्ती कमी होत आहे. बांधावर पिकलेले केळी चोरीला गेल्याची तक्रार करण्यापर्यंत मर्यादा येऊन पोहोचली आहे, पूर्वी सामाजिक बहिष्काराची भीती असल्याने असे प्रकार कमी व्हायचे.

७. महिलांच्या भूमिकेत बदल:

औद्योगिकीकरणामुळे महिलांच्या भूमिकेतही बदल झाला आहे. अनेक महिला कारखान्यात नोकरी करू लागल्या आहेत. यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे, परंतु त्यामुळे घरातील पारंपरिक कर्तव्यांमध्ये तणाव निर्माण झाला आहे. एकीकडे नोकरी आणि दुसरीकडे घरकाम असे दुहेरी काम त्यांना करावे लागत आहे. दुसरीकडे, महिला सक्षमीकरणामुळे अनेक रूढी-परंपरांनाही आव्हान मिळत आहे, ज्यामुळे संस्कृतीत सकारात्मक बदलही होत आहेत.

निष्कर्ष

औद्योगिकीकरणाने ग्रामीण भारताचा कायापालट केला आहे. यामुळे रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या, उत्पन्न वाढले, जीवनमान सुधारले आणि ग्रामीण भाग आधुनिकतेच्या प्रवाहात सामील झाला, हे निर्विवाद आहे. मात्र, याचे एक अंधुक पण दूरगामी परिणाम करणारे सांस्कृतिक पैलूही आहेत. या संशोधनातून असे स्पष्ट झाले की, ग्रामीण समाजाची पारंपरिक सांस्कृतिक चौकट ही औद्योगिकीकरणाच्या

तडाख्यात सैरभैर झाली आहे. सामूहिकतेची जागा वैयक्तिक स्वार्थाने घेतली आहे. शेतीशी, निसर्गाशी आणि परंपरांशी असलेली नाळ तुटत चालली आहे. भाषा, कला, खाद्यसंस्कृती आणि सण-उत्सव यांचे मूळ स्वरूप बदलत चालले आहे. जागतिकीकरणाच्या या दौऱ्यात ग्रामीण संस्कृतीचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे.

या अभ्यासाने मांडलेली गृहितके (Hypothesis) बहुतांशी सिद्ध झाली आहेत. औद्योगिकीकरणाचा सांस्कृतिक मूल्यांवर नकारात्मक परिणाम झाला आहे, शेतीशी निगडित प्रथा कमी झाल्या आहेत, भाषेवर परिणाम झाला आहे आणि स्थानिक कला लुप्त होत आहेत.

उपाययोजना:

या पार्श्वभूमीवर, ग्रामीण संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी खालील उपाय सुचवण्यात येतात:

- 1.सांस्कृतिक अभ्यास केंद्रे: MIDC परिसरात ग्रामीण कला व संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी आणि दस्तावेजीकरणासाठी केंद्रे स्थापन करावीत.
2. कलाकारांना आधार: पारंपरिक कलाकारांना आर्थिक मदत आणि व्यासपीठ उपलब्ध करून द्यावे. त्यांना उद्योगांमध्ये सांस्कृतिक दूत म्हणून नियुक्त करता येईल.
3. ग्रामीण सणांचे आयोजन: गावोगावी पारंपरिक पद्धतीने सण साजरे करण्यास प्रोत्साहन द्यावे. त्यासाठी स्थानिक प्रशासनाने पुढाकार घ्यावा.

4. अभ्यासक्रमात समावेश: शालेय अभ्यासक्रमात स्थानिक संस्कृती, इतिहास आणि लोककलांचा समावेश करून मुलांना त्यांच्या मुळांची ओळख करून द्यावी.

5. MIDC ची सामाजिक जबाबदारी (CSR): उद्योगांनी त्यांच्या सीएसआर (कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी) निधीतून स्थानिक संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी कार्यक्रम हाती घ्यावेत.

6. संतुलित दृष्टिकोन: विकास आणि संस्कृती यात समतोल साधणे आवश्यक आहे. औद्योगिकीकरणाचे फायदे घेताना त्याचे दुष्परिणाम कमी करण्याचे प्रयत्न वैयक्तिक आणि सामाजिक पातळीवर झाले पाहिजेत.

ग्रामीण संस्कृती ही भारताची खरी ओळख आहे. ती टिकवणे ही केवळ सरकारचीच नव्हे, तर समाजातील प्रत्येक घटकाची जबाबदारी आहे.

संदर्भ

1. डेरे, एस. एम. (२०१२). ग्रामीण समाजशास्त्र. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
2. देशमुख, प्र. के. (२०१८). "औद्योगिकीकरण आणि ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक स्थितीतील बदल: एक अभ्यास". भारतीय समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, ३५(२), ४५-६०.
3. गावंडे, एस. ए. (२०१९). मराठवाड्यातील सांस्कृतिक परिवर्तन: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन. साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. जोशी, वि. के. (सं.). (२०१५). भारतीय संस्कृती कोश (खंड २). भारतीय भाषा प्रकाशन, दिल्ली.

5. MIDC. (२०२०). वाळूज औद्योगिक क्षेत्र विकास आराखडा २०२०-२५. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, मुंबई. [पत्रक]
6. MIDC. (२०२३). जमीन संपादन आणि पुनर्वसन धोरण अहवाल. <https://www.midcindia.org/> वरून प्राप्त. [वेबसाइट]
7. मोरे, र. वि. (२०१७). ग्रामीण विकास आणि नियोजन. कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
8. शर्मा, के. एल. (२००७). भारत में ग्रामीण समाजशास्त्र. ग्रंथ अकादमी, नई दिल्ली. [हिंदी पुस्तक]
9. सिंह, य. (२०१०). आधुनिकीकरण और सांस्कृतिक परिवर्तन. राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली. [हिंदी पुस्तक]
10. ठाकरे, म. (२०२१). "औद्योगिकरण और ग्रामीण हस्तकला का संकट". जनसंस्कृति, १२(४), २२-२८. [हिंदी जर्नल]
11. Tripathy, S. N. (2015). Industrialization and Social Change in Rural India. Rawat Publications, Jaipur.
12. वाघमारे, बी. एस. (२०२२). औद्योगिकीकरण आणि पर्यावरणीय परिणाम. वैदर्भीय साहित्य संघ, नागपूर.
13. Government of Maharashtra. (2024). Economic Survey of Maharashtra 2023-24. Directorate of Economics and Statistics, Mumbai. [वेबसाइट/अहवाल]
<https://mahadesh.maharashtra.gov.in/> वरून प्राप्त.